

ՊՏՂԱՎԱՆՔԸ ԵՒ ԳՄԲԵԹԱԻՈՐՈՒՄԸ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՀԱՅ ՏԱՃԱՐՆԵՐԻ

Ա.

Առանց ժամանակի մենք պատմութիւն հասկանալ չենք կարող. այդ ճշմարտութիւն է, ինչպէս պատմութեան միւս երեւոյթներին, նոյնպէս եւ արուեստի կոթողների նկատմամբ: Թուականով չին եկեղեցիներ քիչ ունինք համեմատաբար, այն էլ ոչ վաղ, քան եօթներորդ դարը: Դրանց վերայ պէտք է աւելացնել եւ այնպիսիները, որոնք թուականներ կամ արձանագրական աղբիւրներ չունին, բայց պատմական-գրական տեղեկութիւններով գիտենք նրանց ժամանակը: Դոցանից հնագոյնը Աւանն է, Զ. դարի վերջերից,* Մովսէս Եղուարդեցու հակաթո՛՛ Յովհան կաթողիկոսի կողմից շինուած. Հոբիսիմէն՝ ժամանակակից աղբիւրների եւ արձանագրութիւնների հիման վերայ, 618 թուից. նոյն դարի երեսնական թուականներին շինուած են Գայրանէն, Բագարանը, Մաստարան, Այրամանը, Մրենը, Բագրեւանդի Ս. Յովհաննէսը կամ Բագուանը, Թալինի փոքր եկեղեցին. վեց հարիւր քառասնական թուերին Զուարթնոցը, վեց հարիւր վաթսուական թուերին Արուծի Ս. Գրիգորը եւ Եղուարդի Ս. Թէոդորոսը:

Այս տուեալներն, ի հարկէ, շատ կարեւոր նշանակութիւն ունին մեզ համար. կարելի է ասել է. դարի հայ ճարտարապետութեան,

զարգացանդակի, նաեւ պատկերաքանդակի մասին այս կոթողները իրենց բազմազանութեամբ, ձեւի եւ յարդարանքի կողմից, տալիս են որոշ եւ պայծառ դադափար: Ծանօթանալով այս շէնքերին, կարող ենք որոշել նաեւ այնպիսի շէնքերի մօտաւոր ժամանակը, որոնք թուական չունին, աւելի ճիշդ, մենք կարող ենք նրանց postguem-ը կամ antiguem-ը, ամենաուշ կամ ամենավաղ ժամանակները որոշել. որովհետեւ այդ շէնքերը ներկայացնում են մի ծաղկեալ վիճակ, կարող եմ ասել ոսկէդարը, շատ կարճ ժամանակի համար, այն է է. դարի առաջին կէսը: Բայց այսքանը բաւական չէ հայ ճարտարապետութեան պատմութիւնը հասկանալու համար. մեզ համար մութ է նրանց ծագման, զարգացման ընթացքը մինչեւ է. դարը: Այդ շէնքերը իրենց ամբողջութեամբ ստեղծի նման չեն բուսել երկնքից իջած դարնան մի յորդանձրեւով, նոքա իրենց հոյակապ գեղարուեստական կատարելութիւններով զարգացման երկար պատմութիւն պիտի ունեցած լինին մինչեւ իրենց շինութեան բուն ժամանակը: Մենք գիտենք հայ ճարտարապետութեան ծաղկեալ վիճակը միայն, բայց ոչ նրա սկզբնաւորութեան եւ տեւողութեան ժամանակը մինչեւ է. դար: Լուծմ ենք դիտմամբ բազիլիկ եկեղեցիների մասին, որովհետեւ նրանցից ոչ մէկը թուական չունի:

Բայց կա՞ն աւելի հնագոյն եկեղեցիներ իրական մնացորդներով: Եկեղեցական աւանդութեամբ այդպիսի մի կոթող էջմիածնի վանքն է, որի ծագումը հասնում է մինչեւ Դ. դարի սկիզբը, երբ քրիստոնէութիւնը պետական կրօն հրատարակուեցաւ Հայաստանում: Բայց ամեն մի համբակ ասել կարող է, որ ներկայ շէնքը այնքան փոփոխութեան է ենթարկուած, որ նորանով դադափար չի կարելի կազմել սկզբնական վիճակի կամ ձեւակերպութեան մասին, այլ

*Այս աշխատութիւնը գրուած է շատ տարիներ առաջ. այժմ, երբ աչքի եմք անցնում վերջնականապէս, մամուլին յանձնելու համար, «Լրաբեր» քերթի մէջ տեսանք, Յուլիս 26, 1941, հորի. Հայաստանից առնուած լուրը, տահարի հիմնադիր Յոհան հակաքոն կաթողիկոսի յունարէն արձանագրութեան մի մասի գիտի վերաբերութեամբ, հաւանօրէն աւերակի շուրջը կատարուած պեղման ժամանակ: